

A KARTHAUSI ÉS FORRÁSAI.

(Első közlemény.)

A Karthausi, ez a nagyszabású, változatos cselekvényű, szokatlan környezetben játszó munka, szinte parancsoló erővel rázta fel a nyomfűrkésző és értékvizsgáló figyelmet. Maga Eötvös forrásaitól nem árul el semmit. Toldynak azt írja 1870-ben, hogy művei keletkezésének kérdéséhez «a publicumnak nincs köze».¹ A közönségnek nincs ugyan, de serény érdeklődés igazolja, mennyire volt a tudománynak. De van magának Eötvösnek is egy nagyon jelentős nyilatkozata, ha általánosságban mozog is. A Kisfaludy-Társaság nagygyűlésén, 1862-ben tartott elnöki beszédében arra utal, hogy «az utóbbi harminc év alatt a külföldi regényirodalmat figyelemmel kísérte».² Eleve meg kell ragadnunk ezt a kijelentést, mert *A Karthausi* forrásainak keresésében, mint ködös messzeségből előderengő villanatot biztatja a kutatót.

A forrásnyomozások és az irodalmi hatás vizsgálatát Huszár Vilmos kezdi (*Rousseau és iskolája a regényirodalomban*, 1896). Kiemeli, hogy a regény sok reflexiója, kivált a nevelésre vonatkozók, Rousseau-ra emlékeztetik az olvasót. Úgy látja, hogy Gusztávban Rousseau Saint-Preux-jének, Chateaubriand Renéjének, Senancour Obermannjának és Constant Adolphejának vonásai olvadnak össze. Utal még Staëlné *Delphine*-jének és *Corinne*-jének sugalmazására. Úgy hiszi, hogy hatott Eötvösre Nodier is (*Le peintre de Zalzburg*), vallási indítékával, érzelmességével pedig Chateaubriand *Génie du Christianisme*-e. Rokonságot talál Musset *Confessions d'un enfant du siècle*-e és *A Karthausi* tárgya között is. Rámutat még Lamartine, Hugo, Goethe, Gray és Byron hatására. Tagadhatatlan, hogy Huszár Vilmos néhány mozzanatban élesen látott, de bőségben áradó párhuzamai nem egyszer kihívják a kritikát.

Ferenczi Zoltán érdekesen fejtegeti (*Báró Eötvös József*, 1903), hogy Eötvös is körülbelül úgy jut Gusztáv naplójához, mint Benjamin Constant az Adolphe-éhoz: mindketten kiadókul szerepelnek. Hasonlóságot tapasztal *Adolphe* és *A Karthausi* tervében is. Általánosságban említi, hogy Staëlné, Chateaubriand, George Sand, Musset és Sainte-Beuve regényei útján, mintegy «keze ügyébe esett az az irány, melyre kedélyéleténél fogva annyira hajlott». Mindez röpke meglátása a kor áramlatának.

¹ Levelezése. *Összegy. munkái*, XX. k. 28. l.

² U. a. VIII. k. 256. l.

Berkovics Miklós nagyterjedelmű tanulmányában (*Báró Eötvös József és a francia irodalom*, 1904) kivált Chateaubriand *René*jének hatását igyekszik kimutatni Eötvös *Karthusijára*. Egyetemi előadásában már Beöthy Zsolt felhívta a figyelmet Chateaubriand és Eötvös szellemének találkozására. Berkovics a René—Gusztáv párhuzamban Beöthy Zsolt nyomán halad, míg a Constant *Adolphe*-jával való kapcsolatra Angyal Dávid figyelmeztette. Berkovics nagy túlzással igyekszik bizonyítani, hogy Eötvös *A Karthusiban* nyomról-nyomra követi Chateaubriand *René*jét.

Komoly figyelmet érdemel Kastner Jenő dolgozata: *A Karthusi helye a szentimentális regényirodalomban. Eötvös és Sainte-Beuve* (1913). A kérdés irodalmának áttekintése után arra az eredményre jut, hogy Eötvös előtt Sainte-Beuve jeles regénye, a *Volupté* (1834) lebegett, mikor munkáját írta. (Erre a nyomra Kastnert Haraszi Gyula vezette.) Igyekszik kimutatni a két regény között mutatkozó általános egyezéseket s talál érintkezési pontokat Sainte-Beuve és Eötvös szellemi alkotásában is; rokon vonásul megjelöli a *Volupté* hőségnek, Amaurynek szemináriumba és Eötvös Gusztávjának kolostorba lépését.

Szinnyei Ferenc dolgozatában (*A Karthusi forrásai*) arra törekszik, hogy a helyes eredményeket elválassa a helytelenektől. Röviden áttekinti a francia lírai regényeket. Berkovics Miklós kutatásában hibáztatja a *furor comparandit*, a Kastner Jenőében pedig azt, hogy mindent Sainte-Beuve-nek akar tulajdonítani; elveti *A Karthusi* és *Obermann*-párhuzamot is Huszár Vilmos nyomozásaiban. Elfogadja Kastner komoly eredményeit.¹

Gondos tanulmányban vizsgálta Novák László is a francia szellem hatását Eötvös munkáiban (*Az ifjú Eötvös és a francia irodalom*, 1930). Vesződséges munkának tartja *A Karthusi* forrásainak kikutatását; rámutat Berkovics munkájának ingadozásaira, de másrészt, alapos összevetés után, bizonyosnak hiszi, hogy *A Karthusi*nak számos mozzanata valóban meg-egyeznek *René*vel. Novák fejtegetéseinek nem egy szempontja vall filológiai lelkiismeretességre. A Gusztáv—Adolphe összevetést újabb adatokkal egészíti ki, sajnos, néhány erőltetett mozzanattal is. Figyelmet érdemel azonban Novák munkájában az is, hogy *A Karthusi* stílusában is fürkészi a franciás mozzanatokot. Kár, hogy ezek a fejtegetések nem egyszer túlzottak. Másrészt néhány megszívlelésre valló észrevétele van *A Karthusi* eszméjének, a való-lási mozzanatnak Chateaubriand egész munkásságával és Sainte-Beuve regé-nyével való összevetésében. Novák régi nyomokat követ, de ezen az úton haladva, olyan jelenségeket vesz észre, melyeket mások nem láttak meg — közben azonban ő maga is megtéved.

Ezek a beható, néha mohó kutatások nem oldották meg véglegesen *A Karthusi* problémáját. Hamarosan kiderül, hogy olyan jelenségek merülnek fel, melyeket tüzetesebben kell kutatnunk. Kastner és Sinnyei eredményeiben erős kapaszkodónk van: *Sainte-Beuve neve*. Minden jel arra vall, hogy Eötvös Egeriája Sainte-Beuve volt.

¹ Akadémiai Értesítő, 1916, 612—628 lk.

Egy tényezővel, Eötvös fiatalságával, mindjárt számot kell vetnünk. Huszonöt éves, mikor nagy regényének első része megjelent. Mai prózánk egyik kiválóbb mesterével, Móra Ferencsel, kérdezzük: «A regényhez emberismeret kell, élmény, világnézet; hol vegye azt az ember a huszas években?»¹ Ez volt az álláspontja már Eötvös kortársának, a jeles kritikusnak, Szontagh Gusztávnak is. Egyik bírálatában azt hangoztatja, hogy fiatalember, megfelelő tapasztalat híján, nem írhat drámát és regényt, mert nincs módja megismerni a különböző emberi jellemeket.²

Toldy Ferenc úgy találja, hogy *A Karthausi* «mint egy huszonhatéves ifjú férfi conceptioja . . . a lángelme előleges sugallatainak emléke».³ Kiderül majd, hogy nemcsak a lángész ihletée, hanem jelentős mintaszolgáltatásoké is, olyan mintáké, melyekhez Sainte-Beuve nélkül Eötvös aligha jutott volna el.

I. A Valérie hatása.

1. A regény terve és cselekvénye.

Sainte-Beuve *Voluptéjében* (1834) elbeszéli, hogy Amaury, a regény hőse, elutazása előtt Couaën-nével egy új munkát olvastat el; őt magát lelke mélyéig megragadta, mert kettejük helyzetéhez hasonló mozzanatokot tartalmaz: ez Gustave de Linar és Valérie története. Couaën-né is elolvasta. végtelenül elérzékenyedett Gustave és Valérie sorsán, a gróf nemes jellemén, a bölesőben kiszenvedett kis Adolphe-on, annyi titkos hasonlóságon. Amaury azt magyarázgatja Couaën-nének, hogy őt is úgy elragadta a szenvedély, mint Gustave-ot; ő is csak egy kis Biancát keresett — könnyű, futó viszony volt, önmagát akarta kábítani vele.⁴

A *Volupté* jelezte regényhősök útbaigazítanak-e bennünket? Egy kis körültekintéssel könnyű észrevennünk, hogy nagy népszerűsége jutott író regényéről szól Amaury, Madame Krudener híres *Valérie-jéről*. *Valérie* erősen hatott Sainte-Beuve regényére is. Joachim Merlant szép munkájában (*Le roman personnel de Rousseau à Fromentin*, 1905) meggyőzően utal arra, hogy egyfelől szerkezeti rokonság mutatkozik a *Valérie* és *Volupté* között, másfelől számos részlet akad, melyekben Sainte-Beuve Krudenerné regényét utánozta, de kiemeli azt is, hogy jellemeit másként árnyalja: «Couaën-né mégis csak jóval mélyebb, mint Valérie». (355. l.)

¹ *Négy apának egy leánya*. 16 l.

² Figyelmező, 1837, I. k. 162. l.

³ *A magyar nemzeti irodalom története*. 1868, 177. l.

⁴ Sainte-Beuve *Voluptéjének* 1877-iki Charpentier-kiadásában: 270. l.

Tudjuk, hogy Sainte-Beuve regénye megragadta Eötvös figyelmét; de adhatott-e irányítást Sainte-Beuve Eötvösnek magáról az íróról is? Adott, két ízben is.

Az ifjú Eötvös európai útján (1836—1837) Franciaországban megismerkedik a kor nagyjaival, Chateaubriand-nal, Victor Hugóval, Lamartine-nel, s nagyon valószínű, hogy Sainte-Beuve-vel is. Figyelme élesen szegeződik a romantikus irodalomra, így annak egyik nagyjelentőségű szervére, a *Revue des Deux Mondes*-ra.¹ Itt megkapták lelkét Sainte-Beuve írásai olyan írókról is, kiket különben észre sem vett volna. Sainte-Beuve megbecsülte a *dei minorum gentium*ot is, mert a műben első-sorban mindig az *embert* kereste. A maga érdeklődését, a nyelv erejével és a stílus varázsával, az olvasó lelkébe is átvetítette. Az olyan tanulékony szellem, mint amilyen Eötvös volt, szívesen okult rajtuk. Így ismerkedik meg Krudenerné *Valérie*-jével s egy másik, *A Karthausi* létrejöttére fontos regénnyel.

Krudenerné kisebb rendű, 1837-ben már elfelejtett író volt. Sainte-Beuve tanulmánya 1837. július 1-én jelent meg róla a *Revue des Deux Mondes*-ban. Krudenerné szent asszonyul tűnik fel előtte, mint Magyarországi Szent Erzsébet, Szent Teréz, Chantalné. Rigában született 1764-ben, a lett föld egyik előkelő főúrnak, Wietinghoff bárónak volt a leánya. Az északi nemességet ellenállhatatlan vágy úzi Párizsba, így jut ide fiatalon Julia is. Alig 18 éves, mikor Krudener báró feleségül veszi. A párizsi társaság kedveli a bájosságú, szép fiatal asszonyt. Regénye 1804-ben jelenik meg. Hatalmas sikere van.²

Eötvös József báró e leírás alapján meleg rokonérzéssel gondolhatott az előkelő, elfogultsággal szakító, vallási sugalom ihlette, demokratizmusnak hódoló bárónőre.

Jelentősen hat Eötvösre az is, hogy Sainte-Beuve 1837-ben kiadja Krudenerné regényét; ezúttal *Delphine*-nel, *Paul et*

¹ Részben a *Revue* sugalmazta Eötvösnek a Szalay László, Lukács Móric és Trefort Ágost társaságában szerkesztett Budapesti Szemle megindítását.

² Vallásossága egyre erősebb lendülettel szárnyal. Az 1813-iki németországi események hivatása tudatára ébresztik az «evangéliumi Velledá»-t, «Észak profétánő»-jét. Sainte-Beuve úgy látja, hogy a béke, az egység és a könyörület Jeanne d'Arc-jának szerepéről álmodozott. (Újabbán a *Portraits de femmes* kötetében, az 1886-iki kiadásban a 382—410. lapokon.)

Sainte-Beuve Charles Eynard könyve alapján (*Vie de Madame Krudener*, 2 kötet, 1849), újabb essay-ben (*Madame de Krudener et ce qu'en aurait dit Saint-Evremond*, 1849) más képet fest Krudenernéről, mint az elsőben. Megvallja, hogy Krudenernében egyéniségét és a *Valérie* íróját szerette, ezt a varázst Eynard eloszlatta azzal, hogy Krudenerné világi életébe nagyon éles pillantást vetett. Nem esoda, hogy a híres írónőről Sainte-Beuve most már hidegen és szellemeskedő gúnnyal ír. (*Portraits littéraires*, nouv. ed., III. k., 284—307. l.)

Virginie-vel *Benével* és *Wertherrel* hasonlítja össze s a «gyöngéd, mélabús prófétanő bájos alakját új fényvel világítja meg.»¹

Minden valószínűség megvan annak feltevésére, hogy a francia földön járt, magukkal a francia írókkal is érintkező fiatal Eötvös figyelmét regényének, a *Voluptének*, olvasmány-epizódjával, essay-jével és *Valérie*-kiadványával Sainte-Beuve hívja fel Krudenerné munkájára.

Krudenerné regényének, *Valérie ou Lettres de Gustave de Linar à Ernest de G...* hőse Gustave, egy svéd gróf fia. Atyai barátját, egy gróft, és feleségét Velencébe kíséri. Gustave eszménykép után sóvárog. Úgy hiszi, hogy Valérie-ben reá talált s arra a tudatra ébred, hogy a fiatal asszonyt szenvedélyesen szereti. Valérie észreveszi, hogy valami tépázza Gustave lelkét. Ez azt igyekszik elhittetni vele, hogy egy stockholmi asszonyt szeret. Valérie látja a fiatalember végtelen szomorúságát, de nem sejtí, hogy érte lángol. Egyszer a Szent Márk-téren Gustave egy nőt pillant meg. Megtudja, hogy Biancának hívják, de nyomát vesztí. Később mégis megismerkedik vele, Bianca és nagynénje szívesen fogadják, de csalódik a leányban. Azon a ponton van, hogy karjába zárja, mikor Biancáékhoz egy férfi lép be. Gustave hazarohan. Láz ütökzik ki rajta.

A grófi pár visszatér Velencébe. Gustave lángolása Valérie után a delirium határán jár. Lávaszerűen izzó szenvedélye nem hagyja nyugton. Búcsút vesz Valérie-től és egy kárthausi kolostor közelébe jut. Abban bízik, hogy megnyugvást találhat. Innét az Appeninek kellő közepén fekvő Pietramalába megy. Nagy gyengesége ágyba szegzi. Lelki tusakodásai mellett tüdőbaja is elhatalmasodik, végre kiszerved.

Bizonyára fontos feladat ezzel a regénnyel összehasonlítaniunk *A Karthausit* A nagyterjedelmű regény meséje nem bonyodalmas. Vezérfonala tisztán mutatja, az író milyen határozott terv után indult. De elsősorban ez a terv utal élesen Krudenerné *Valérie*-jének hatására.

Eötvös *Karthausijának* főhőse, Gusztáv, egy előkelő francia gróf fia, benső barátságot köt Armand-nal. Nagynénje házában, Avignonban, megismerkedik egy fiatal özvegyvel, Juliával, Julia Dufey-t szereti. Ez a család és hidegszámítású ember azonban cserbenhagyja, lejtőre juttatja, lelki és anyagi romlásba dönti az érte hevülő Juliát. Dufey hű szövetségesre talál Armand-ban. Gusztáv kétségbeesve csalódik mind a szerelemben, mind a barátságban. Párviadalt vív Armand-nal, megsebesül. Nagy utazásra indul s Arthurral köt barátságot. Párizsban Werner és Lafard dorbézoló társaságba kerül. Fogadást tesz hogy elcsábítja Bettyt, az egyszerű munkásleányt. Így is történt. Tivornyázó társainak azon a lakomáján, melyre elvitte Bettyt, Juliával is találkozik. Julia ekkor már Amalfi herceg kedvese. Három mozzanat: Julia szomorú erkölcsi sorsa, Betty riadt rézzenése és a lakoma végén Arthur

¹ Jacob: *Madame de Krudener* (Előszó). Jacob egy fontos levél alapján arra utal, hogy a kényesebb irodalmi ízlésű és széles tapasztalatú Béranger *Valérie* megírásában jelentős tanácsokat adott Krudenernének, de a regény felépítésében és megírásában semmi része sincs. (273. l.)

öngyilkossága, lelke mélyén megrázza Gusztávot. A karthauziak kolostorában keres megnyugvást. Betty bocsánatát is elnyeri. De az Armand-nal vívott párbajban kapott tüdőserülése újra győtri, baja elhatalmasodik, végre kiszemved.

A két regény meseszövéseéből első pillantásra kiderül, hogy Eötvös Krudenerné *Valérie*-je után indult. Mind a két Gusztáv szenvedélyesen, de viszonzatlanul szeret: az *Valérie*-t, ez Juliát, mindkettő feledni akar: Krudenerné hőse Bianca, Eötvösé Betty körében; mindkettő csalódik ebben a második viszonyban, az első szerelem annál erősebb lánggal csap fel lelkükben; mindkettő a karthauziaknál keres megnyugvást; mindkettő lelki vívódásokon megy át és testi kór: a tüdőbaj áldozata.

Elképzelhetetlen, hogy a fiatal írónak ne jött volna kapóra a minta. Még inkább megerősödik bennünk ez a feltevés, ha arra gondolunk, hogy regénye francia tárgyú. Egy fiatal magyar író francia társadalmi regényt tervez. Lehetséges-e, hogy mellőzze a francia regényirodalmat? Kivált *Valérie* hat reá erősen, noha az is igaz, hogy a részletekben egyéb hatások is felötlenek, mint a kutatók kimutatták, s mint nekünk is módunkban lesz egy-két mozzanatra rámutatnunk. De ezúttal azokat a jelenségeket említjük, melyekben a meseszövéis fonalán Eötvös eredetisége nyilvánul. A maga leleményével is tágít a mesén. Így az a rész, melyben Julia apja szembekerül Dufey-vel, az apa betegsége, leánya iránt tanúsított kínosan konok magatartása, s az izgalmas kitagadás mozgalmas elevenségről tesznek bizonyosságot.

A romantikus meglepetések közül való az a motívum, hogy az agg gróf épen haldoklásában árulja el, hogy Julia anyja egyszerű polgárcsaládból származott: viszonya volt vele, Juliát pedig akkor törvényesítette, mikor beteges törvényes gyermeke elhunyt. Ehhez fűződik az a még romantikusabb indíték, hogy Mária, kihez Julia mint komornájához ragaszkodott, az édesanyja volt. Fiatalosan merész ennek a szálnak beszövése a mesefonatba, de irodalmi serkentés nélkül bizonyára nem gondolt volna Eötvös erre. A születés titka ismert romantikus fogás. Elég George Sand *Jacques*-jában (1834) *Sylvia secret de naissance*-ára gondolnunk¹, vagy *Abafi* hasonló motívumára.

A *Karthausiban* a romantikus titok mozzanatán kívül gazdagodik a mese a romantikus véletlen játéka útján is. A romantikus véletlen nem egyszer jó a mesealakító író segítségére. Gusztáv véletlen tanúja Julia és Dufey titkos találkozásának; véletlenül eszmél arra is, hogy Armand végzetes játékszenvedély rabja lett; véletlen sodorja útjába később is, mikor ez boldog földműves sorban csak családjának

¹ 88. l. C. Lévy-kiadásban.

él; véletlenül ismerkedik meg Arthurral; véletlen nyitja ki Betty szemét: a szeretett fiatalember nem egyszerű törvénytanuló diák, hanem előkelő gróf; véletlen vezeti a haldokló Bettyhez; véletlen tárja fel Julia temetését is Perth grófság egyik eldugott falvában. A *titok* és a *véletlen*, a romantikus regény jól ismert kellékei; a forrásából támadt keskenycsíkú eret szélesebbre duzzasztja velük.

Legfelölőbb Eötvös eredetisége a mesealakításnak abban a mozzanatában, melyben a kettős, noha nem párhuzamos cselekvényt összefűzi. Mikor Betty és Julia, megint csak a romantikus véletlen jóvoltából, a Werner és Lafard rendezte orgián összetalálkoznak, s Gusztáv csábításának hosszú ravaszkodással rejtegetett titka kiderül (így lép ötletesen kieszelt szövetségre a *véletlen* és a *titok*), nemcsak lelki festés útján, hanem drámai erejű képben is nyilvánvalóvá lesz, hogy mélyen és igazán Gusztáv Juliát szerette. Lenyűgöző *grande scène* ez is, mint amilyen az öreg gróf haldoklásáé volt, de mégis jelentősebb, mert a két szerelem cselekvényének sodra ebben a lakomarájzban omlik egybe.

Így Eötvös a főbb vonalaiban Krudenerné *Valérie*-jéből merített mesét a romanticizmus szellemének hatására nem egy helyütt alakította, fejlesztette.

2. A két regény hősei és hangulata.

Az előbbi kérdés fejtegetéséből előbukkan egy másik, nem kevésbé fontos probléma is: van-e rokonság a két Gusztáv jellemrajza között? Mielőtt vérrokonságukat lelki diagnózis alá fognók, tanulságos lesz a soktagú család körében is szétnéznünk, sőt a családfa törzsén is feltekintenünk: más szóval szemügyre vennünk a szentimentális regényhős divatját.

Eötvösnek érzelmeiben hova-tovább elkomorodó Gusztávja fájdalomról így nyilatkozik: . . . «ennek éltem, ez vala birtokom, mindenem».¹ Ez a birtok régi örökség: az angol Richardson szerzeménye. De átkerült tőle másokhoz is, először Rousseau-hoz. A *Nouvelle Héloïse* hőse (1762), Saint-Preux, széles hömpölygéssel áradozik. Úgy érzi, hogy a szerelem emésztő tűz; «szent rajongás» hatja át, még emlékezéseiben is azt vallja, hogy «extasis, bűvölet, delirium» szívta fel lelke minden tehetségét.² Hatalmas érzés ez, s Rousseau nagyon is mohó nekifoháskodással találja elének azt, amit a francia kritika *advocatus diabolija*, Emile Faguet, ötletes gúnnyal, *appétit de la douleur*nek nevez.³

¹ II. k. 16. l.

² *La Nouvelle Héloïse*, Garnier-kiadásban: 28., 526. l.

³ *Études sur la litt. du XVIII-e siècle*, 384. l.

Rousseau szemében a szerelem «az ég végzetes ajándéka», de ez az érzelmi túltengés François-René de Chateaubriand-nál beteges árnyalást kap. Már Sainte-Beuve észreveszi, hogy Chateaubriand *Renéje* (1805) a kiábrándulás gyászát látja mindenütt, a *fleur du désenchantement*-t tépegeti lépten-nyomon.¹ Ez a mérhetetlen szomorúságra riadt ocsúdás mint fojtó gáz üli meg a lelket.

René, hogy úgy mondjuk, családot alapít: lelki sorvadásban elcsenevészedett utódai is tekintélyes hódítást tesznek. Az önéletrajzi tartalmú és vallomásszerű regények elszaporodnak. Valóban, Jean Heytier jellemzőn írja: «*René* mindezeknek az önéletrajzoknak kiinduló sejtje.»² René kerüli a tömeget, a «tágas embersivatagot», lelkében «nyugtalan titok» ver fészket, «elbűvöli, gyötri, mintegy hatalmában tartja szívének démona». A *langueur secrète* lelkének végzete. Mennyire a saját lényé gyökerére világít, mikor ezt mondja magáról: «Bánatom minden pillanatomat betöltő foglalkozássá vált.»³

A megédesedett fájdalom, a *triste et douce volupté de l'âme*, mint Sophie Gay olyan elevenre tapintással mondja, áthatja a lelkeket. Jelentős indítéka Staël-né *Delphine*-jének is (1802). *Delphine* azt írja d'Aldémar kisasszonynak a levért, sápadt Léonce-ról, hogy «a mélabú és a fájdalom legmeghatóbb képéhez hasonlított. (55. l.) Senancour *Obermann*-jában (1804) a töprengő lelkű főhős tünődéseit mély líraiság hatja át, de ezt a *mal du siècle* sötét színe árnyalja. Szinte meghatottan szól «a mélabú kété»-ről (*volupté de la mélancolie*). Milyen jellemzően mondja magáról: «Az unalom lesújt, az útálat földhöz ver engem. Tudom, hogy a betegség bennem van.» (102. és 170. l. 1901-i k.) Benjamin Constant *Adolphe*-ja is (1816) ebből a világból való: az érzékenység lelki szükséglete, de a ködös ábrándozás (*la rêverie vague*) is úrrá lesz benne. Őt is elfogja az unalom, erősen küzködik vele.

Csakhamar újabb hatás támad, s az még inkább elmélyíti a lélektípró kínok gyászos tónusát: a Byroné. Költeményeit M. Amédée Pichon nagy buzgalommal fordítja franciára, s az angol költőnek hatalmas olvasótáborát hódít. A regényhősök egész rendjére épen annyira átragad a *Childe Harold*-kór, mint amennyire a *René*-láztól szenvedtek eddig. Nem egyszer annyira egybeolvad a kettő, hogy még a legéhesebb szem is alig tudja szétválasztani őket. Felhallszik egy-két nyugtalan hang is. A Constitutionnel azt írja 1825-ben: «A romanticizmus olyan betegség, mint az alvajárás vagy epilepszia.»

¹ B: *Chateaubriand et son groupe littéraire*, 1878-i kiadásban: I. k 376—375. l.

² *Le roman de l'individu*, 1928. 78. l.

³ Garnier-kiadásban: 91., 94., 95. és 106. l.

George Sand *Indianájának* (1831) egyik hőse, Raymon de Ramière, a *dégoût* utolsó fokáig jut el. (50. l.) *Valentine* Bénédictje (1832) «élettlől való szörnyű undorodásba» esett. (25. l.) *Léliát* (1834) is elfogja a «borzasztó» unalom. A regényben Sténio valóságos áldozatává válik: «Mikor tönkrement, újra beteg lett, megkapta a spleent, egész lelke elhagyta, s arról beszélt, hogy megöli magát.» (119. l.) Sand *Jacques-ját* (1834) valami beteges erő (*force malade*) serkenti, mikor így ír Sylviának: «Fájdalmam komor, mint azok a jégcsúcsok, melyeket soha sem kezd ki a nap. Tudom, hogy nem is élek már, s nincs is kedvem az élethez.» (323. l.) Sand *Andreját* (1835) is behálózza a *profond ennui*. Mintegy anyai örökségként élt benne a «legyőzhetetlen tespedtség», «a szomorú és lágy tétlenség». (15. és 26. l.)

Sainte-Beuve *Volupté-jének* (1834) Amauryjét szinte elandaltítja a *délicieuse tristesse*. (174. l.) Musset *Confessions d'un enfant du siècle-jének* Octave-ja (1836) «legyőzhetetlen szomorúságról» panaszskodik. Az író jellemző szavai szerint korának fiataljai «fájdalomkolosszusok» voltak. (15. l.)

Krudenerné és Eötvös Gusztávja a lelki betegeknek ebből a társadalmából valók. Ez a regényhős-csoport nemcsak motívumtörténeti szempontból hívja fel a kutató figyelmét, hanem azért is, mert Eötvös úgyszólván mindannyiját ismerte. Sugalmas erejük megérzik *A Karthausi* Gusztávjának *elgondolásában*. De ha *in statu nascendi* vesszük szemügyre, amint majd kiderül, Krudenerné *Valérie-je* hatott reá kedély-, jellem- és sorsirányító erővel.

Krudenerné *Gustave-ja* ábrándos és eszménykereső lélek. Édesanyja megfigyelte, naplójában meg is írta, hogy a serdülő fiú jellemében van valami szenvedélyes vonás is, és ez a szerető anyát aggódásba ejti. Fantasztikus álmok és mértéktelen vágyak élnek benne. Csaknem transcendentális sóvárgással áhítozik egy eszményi nő után. Valérie hajnali sugárként tűnik eléje. Reszket a boldogságtól, hogy táncolhat vele. Érti a szerelem tragikus viharát is. A grófnak be akar vallani mindent. Heves felindulást érez minduntalan. Mindenüvé elkíséri Valérie arca. Egy templom Madonna-képében megkapja a szem mennyei sugara, ebben is Valérie égi tekintetét látja. Térdre rogy előtte s önmaga ellen feddőzik. Mikor Firenzéből levelet kap Valérie-től, érzi, hogy a vér szívére tolul. A kis szalonban Valérie arcképét maga elé teszi s éjtszaka két óráig virraszt előtte lelki bűvöletben. Bianca iránt való érzése röpke tűz. Az ő társaságában is Valérie-ről álmodozik, majd rajongó lélekkel sóvárog utána. De mégis azt hiszi, hogy gyarló bűnös. Lelkifurdalások marják. Szívében poklot érez. Azzal vigasztalja magát, hogy a gróf nem sejtí az igazságot.

Volt idő, mikor dicsőségről ábrándozott. Mindennek vége most, akarata megtorpant. Eléje villan az öngyilkosság lidérce is. De mikor az Örökkévaló rendelkezése gondol és szülei emléken révedez, visszahőköl. Szerelmi bódulata mindjobban elhatalmasodik. Szobájában fejét a padlóba üti, s ismételteti Valérie nevét. Mámoros bűvölet fogja el, mikor az alvó Valérie ajkáról Gustave nevet hallja, de agya bomlását érzi, mikor utána az imádott ajkak a halál szót susogják. (I. k. 129., 168; II. k. 16, 39—41, 69—70. l.) Eötvös Gusztávját is elragadja Julia szépsége. «A vér szívemhez tolult, arcaim égtek, szinte imádkoztam egy gondolatért s nem juta eszembe semmi». (I. k., 5. l.) Szerelmi bűvöletében magánkívül van: az, amit érez, «egy chaosa minden boldogságnak, melyet ember valaha érzett». (I. k. 68—69. l.) Boldogabb nincs nála, «bájló» álmokba merül. Gyanakszik, az indulatok «vészhányt» szívében hullámszerűen váltakoznak. Mikor bizonyos jelek elárulják neki, hogy Julia Dufey-t szereti, «hosszú, véghetetlen szenvedés» poklát szenved végig (I. k. 184. l.), de azért erős a hite, hogy csalódásának emléke édesebb lesz, «mint másoknak egy egész élet teli édeletekkel». (I. k. 189. l.) Politikai pályára készült; azt hitte, hogy dicsőség vár itt reá. (II. k. 68. l.) Ez az ábrándja is szertefoszlik. Bettyvel szőtt viszonya lelki vívódásokat okoz neki. Később Betty szépsége varázsát veszti előtte. Arra eszmél, hogy szívében «érzemenyt» csak egy nő ébresztett igazán: Julia. (II. k. 163. l.) Mikor arra ocsúdik, hogy Betty életét tönkretette, szinte megsemmisül. Gyilkosnak érzi magát. Bűne reá súlyosodik, már-már öngyilkosságra gondol.

Mind a két Gusztáv erősen fűtött érzelmi hévben ég, emésztő izzásban sorvad, mindkettő a szerelmi rajongás lázgörbéjét rajzolja elénk, az álmodott dicsőség képe mindkettő elől a forgószél röpkéségével porzik tova, mindkettő agyán átcikázik az öngyilkosság sötét gondolata. De mindaz, amit Bettynek Gusztáv felidézte végzete vált ki ennek lelkéből, mélyebb, elevenebb és drámaibb perdületű, mint amennyire Betty története is mélyebb, részletezőbb, eredetibb, mint a francia regény Bianca-epizódja. (I. k. 16. l., I. k. 51. l., I. k. 189. l.)

Még egy jelentős mozzanatra kell utalnunk. Krudenerné Gustave-jának sóvárgó szerelme és pokoli vívódása valóságos élményből fakadt. Alapja Krudener követ titkárának, Stakieff Sándornak Krudenerné iránt érzett szenvedélyes szerelme. (L. Ch. Eynard: *Vie de Madame Krudener*. I. k. 22. l.) Eötvös Gusztávjának szerelmi világa irodalmi hatásra vall, elképzeltébb.

A szerelmi szenvedésen kívül közös mozzanat egyfelől az önmarcangolás, a lelki tusa, a büntudat keselyűmarása: annál, hogy atyai barátja feleségéért lángol, ennél, hogy Betty életét tönkretette, másfelől az az érzélgő vonásuk, hogy minden lelki jelenség kinyitja könnyeik zsilipjét. Krudenerné regényében,

mikor Valérie tudakolja, milyen titkos bánat marja, Gustave szemébe könnyek tolnak. Az alvó Valérie kezére könnyei záporoznak; a pacsirták dala könnyekre fakasztja. Félix barát sorsa sírásra indítja. Mikor a gróf Gustave anyjának naplójából olvas fel neki, keservesen sír. Könnyezik a gróf, Gusztáv hű embere: Erich és az öreg pap is. (I. k. 50 l., II. k. 68., 71., 86—87. l.)

Eötvös Gusztávjának szeme is könnyen áll a sírásra. A Mont-Blanc egy szakadéka előtt Armand megmenti életét: sír «a barátság gyönyörű megpecsételésén». Egyszer megöleli Juliát, érzi könnyei záporát, maga is sír örömeiben. Mikor Juliát apja kitagadja, megint sír. «Nem felejtheték, ajkaimhoz szorítva remegő kezét, záporként hullottak könnyeim. — Óh sirjon, sirjon, szerencsétlen barátom, — szólt meghatva Julia — s bár a könnyek, melyeket én facsartam, annyi enyhet nyujtsanak szívének, mennyi bánattal töltik az enyémet.» Olyan mélyen meghatja a megbocsátó Betty «angyali» jósága is, hogy könnyeit buggyantja ki. Hányszor sír Julia és Betty is! (I. k. 13. 99., 231. l. k. II. k. 159. l. és más helyeken.)¹

Hatott még Valérie a természet jelenségének a hős kedélyrajzába való olvasztásával. A francia regény Gustave-ját elragadja Olaszország. Úgy látja, hogy a romok Olaszországot még szebbé varázsolják. Egy tavaszi este Valérie-vel gondolázik Velencében. Egyszer, szerelmi gyötrelmeiben, azzal a váddal feddözik a bűvös Itália ellen, hogy szerelmét még kínzóbbá teszi. Gustave-ot annyira lebilincseli a déli világ, mint a gróft: ünnepi hangulatban számol be ő is olaszországi benyomásairól, századok és nemzetek elmúlásán diadalmaskodó műemlékeiről, az olasz költés és művészet nagyjairól. Különben a természethez menekül, hogy elrejtőzzék benne, Pietra-Mala vad és szomorú helyét

¹ I. k. 43., 99., 231. l., II. k. 259 l. — A könnyezés vagy sírás valóságos közhelyévé lett az érzelgős regénynek. Rousseau regényében Saint-Preux úgy nyilatkozik, hogy «könnypatakokat ontott», végre megenyhült. (442 l.) René a gyermekkorára emlékeztető helyek láttán könnyezni kezd. (101. l.) Staëlné Corinne-jában olvassuk, hogy Oswald «zokozásán keresztül» hallgatta Corinne hatyúdálát. (Garnier-kiadás, 499. l.) Mikor Sand Raymond de Ramière-je ajkához emeli Indiana kezét, könnyei sűrűn omlanak. Ralph is gyermek módjára sír. (Indiana, 1831., 30. és 82. l.) Léliája egyik hősének, Tremmor-nak szívét «végtelen unalom s meghatározhatatlan szenvedés» hatja át, sírni vágyott, de könnyei kiapadtak. (7—8. l.) Andréje is sír s gyöttrődéseiben összefüggéstelen szavakat mormogott. (19. l.) Egyszer sírva veti magát Geneviève lába elé s irgalmáért esdekel. (260. l.) Jacques-ja azt írja Sylvianának, hogy könnyei három nap óta szakadatlanul patakzanak. (298. l.) Sainte-Beuve Voluptéjében a haldokló Couaën-nét Amaury gyóntatja, de alig tud néhány szót mondani, szavát könnyek fojtják el. (358. l.) Constant Adolphe-ja könnyeivel öntözte a köveket, a fákat s mindazt, ami szerelmére emlékeztette. (60. l.) Musset *Confessions d'un enfant du siècle*-ének hőse, Octave, hatástalan szerelemmel lánkol Brigitte-ért, szerelmi ábrándozásaikor kitűrt belőle a zokogás. (167. l.)

«a szerencsétlen szerelem számára való»-nak tekinti. Enyhítő balsamot talál a természetben. «Mennyire megvigasztal — írja — ez az annyira fenséges természet. Mint a vallásnak, neki is megvannak a maga titkai, melyeket csak a nagy fájdalmak előtt tár fel.» (I. k. 86., 242. l., II. k. 98—99., 238. l.)

A természetnek ez a borús színezése s «a lélek szemé»-vel való lírai látása jellemző sajátsága *A Karthausinak* is. Gusztáv Juliával Vaucluse-be rándul; boldognak érzi magát azon a helyen, hol Petrarca és Laura emlékének varázsa él. Mennyire jellemzően mondja: «Van valami a természet nagyszerű csodáiban, mi szívünk fölött nagyobb befolyást gyakorol, mint büszke philosophiánk meg akarná vallani.» Nem vidítja a tavasz, s a viruló természet közepett ő maga «hidegen és örömtelen» ödöng. Arthurral Olaszországba utazik. Úgy gondolja, hogy ott, hol a művészet pazarolta kincseit, gyönyörűséget talál a lélek, de búsan teszi hozzá: . . . «éldelj, ha tudsz; én csak szomorú érzeményeket találtam». Velence szomorúsága olyan búsító hatással van rá, mint a sok rom látása Velencétől Nápolyig. A kolostort környező táj is csak szomorúságát növeli. De fokozatosan halad a megnyugvás felé. «Borzadhatok-e, ha a nagy természet anyai keblére hív? S ti, hív barátok, fogtok-e emlékezni rám?» (I. k. 56—57. l., II. k. 10., 31., 34., 253. l.)

Az olasz föld ragyogása mintha gúny volna mindkettő szerelmi gyötrődésére. Maga Olaszország, dicsőségével és romjaival, olyan mélabús érzésre hangolja Eötvös hősét, mint a francia regényben Gustave-ot és a grófit. Máskor a természet a két Gusztáv kedélyével összhangzásba rezdül. Végre az anyaföld mindkettőnek vigaszt s elpihentető nyugalmat ígér.

Mindkét Gusztávban a *baráti érzés* is olyan eszményi, mint a szerelmi lángolás. Krudenerné Gustave-ja Ernesttel már gyermekül barátságot köt. Ez aggódik, hogy Gustave-on szenvedélye elhatalmasodik és sirba dönti. Levélben könyörög neki, térjen haza, itt derűs nyugalmat talál majd. Gustave is nemes, mély érzéssel gondol Ernestre, barátsága «szép sugarakat» vet életére. Haldoklásában elhunyt édesanyjával és Valérie-vel együtt őt is emlegeti. Valami azt súgja neki, hogy elhunytá után «mélabús éjtszakákon» majd «a barátság hangja» szólítgatja. Mily boldog lett volna, ha szemét Ernest csukta volna be! «Isten veled — sóhajt fel — Ernest, jó barát, jámborság és érény gyermeke, várlak!» (I. k. 65., II. k. 165., 208. l.)

Eötvös Gusztávjának is jelentős vonása a barátság. Ő is már gyermekkorában összebarátkozik Armand-nal, egy bankár fiával. Eszményi érzéssel ragaszkodik hozzá, mint Krudenerné Gustave-ja Ernesthez. De a júliusi forradalom után Armand azon töpreng, hogy az arisztokrata Gusztáv barátsága talán csak leereszkedés. Hiába áradozik Gusztáv, hogy Armand az ő világa, családjá, mindene lehet, az vészjóslón említi, hogy

el kell válniok. Mikor Armand a reá bízott pénzt léhán elkártyázza, Gusztáv segíteni akar rajta; ha kell, egész vagyonát is szívesen áldozná megmentésére. De megrendül, mikor a Dufey—Julia viszonyban felfedezi Armand hitványságát. Megverekszik vele a boulognei erdőben. Később, meglepő körülmények között, felleli: földművessorban találja. Kiengesztelődik iránta. (I. k. 129., 126. l.)

A barátság rajzában, noha erre is *Valérie* sugalmazza, mintájánál elevenebb. Eötvös abban egyezik Krudenernével, hogy az ő Gusztávja is olyan eszményiséggel érzi át a barátságot, mint amaz, de eltér annyiban, hogy a francia gróf barátja, Ernest is finom, nemes lélek, Eötvös Armandja erkölcsi válságba jut. Eötvösnek kettős célja volt vele: az egyik a demokratizmus hibáit és örvényeit feltűntetni Armand sorsának rajzában, a másik az, hogy Gusztáv szerelmi felocsúását még a barátban való csalódással is tetézzé.

A két Gusztáv nem volna a kor gyermeke, ha a *spleen* árnya nem settenkednék körülöttük. Amaz így beszél: «Csak attól az unalomtól szenvedek, mely olyan tágas egyformaságba rak minden pillanatot, mint minden tárgyat.» A lelki ernyedség, «ez a rettenetes betegség», úgy megdöbben, hogy már nem képes sem szenvedélyre, sem eleven érdeklődésre. (I. k. 198—199. l.) Eötvös Gusztávja az unalommal, hogy úgy mondjuk, csak szembekerül. Amannak a lelkébe száll, Eötvös hőse csak elmélkedik róla. Arthur társaságáról úgy vélekedik, hogy az művelt századunk söpredéke «unalom által összehozva». Nem ismer szomorúbb, ostobább valamit, mint százada társaságának örömeit: «rendbeszedett bohócságot s systematisált unalmat» lát benne. (II. k. 98., 158. l.)

Péterfy Jenő szellemes gúnnyal utal arra, hogy *A Karthausi* alakjai «az emberi puhányok» közül valók, hús helyett «érzelmi csomókból» állanak, s általok az egész regény «ily érzelmi csomók kölcsönös vonzásából és taszításából áll».¹ Az összehasonlító kutatás világánál kiderül, hogy ez az elevenre tapintás pompásan szemléltető, de nemcsak Eötvös Gusztávjára s környezetére illik, hanem az egész kor érzelmes regénytípusára is. Az összevetés kétségtelenné teszi, hogy ilyen «csont nélkül született» hőst Eötvös sohasem teremtett volna, — elég többi regényére gondolnunk — ha mintát nem követ, kivált Krudenerné hősét, mondhatnók *alter ego*ját.

3. A Karthausiak köre és a hősök halála.

A *Valérie*-nek eddig is valószínűvé tett erős hatását egészen nyilvánvalóvá teszi a hősnek a karthausiakhoz jutása és halála.

¹ *Összegy. munkái* I. k. 6., 12., 13. l.

Tanulságos előbb egy pillantást vetnünk a karthausi-indítékre a francia irodalomban. Régi motívum ez. Az első regény, melyben felötlik: *La Conversion d'Athis et de Cloride*, 1607-ben jelent meg, spanyol eredeti után, Baudouien tollából. Athis, ha nem csalódásból is, lemond szerelméről a grenoblei karthausi kolostorba vonul. Cloride pedig apáca lesz. Ennek a regénynek csak motívumtörténeti jelentősége van.¹ Dolgozatunk szempontjából fontosabb azokra a munkákra hivatkoznunk, melyeket Eötvös is ismert.

Egyik legkedveltebb írója, Chateaubriand, megragadó képet fest a karthausiakról nagy irodalomtörténeti és esztétikai jelentőségű *Génie du Christianisme*-ében (1802). Megkapó gondolatokat fűz a karthausi rend szelleméhez. Senancour mint magányról való álmódzásai eszményi helyéről ábrándozik a Grande-Chartreuse-ről. Obermannak már gyermekkorában regényes hajlamai voltak. Arról álmódzik, hogy a Grande-Chartreuse mellett lesz majd a lakóhelye. Csak annyit tudott róla, hogy a Dauphiné hegyei közt van. «Ifjúkori első tervezgetésem óta — mondja Obermann — nem hallgathatom keserűséggel vegyes felindulás nélkül a Chartreuse nevet.» (91. l.) Valószínű, hogy Eötvös ismerte Senancour munkáját is, Huszár Vilmos utalt is erre. Hozzátehetjük, hogy ez annyival inkább hihető, mert az Armand nevet is itt találja. (66. l.) George Sand *Léliá-jának* (1834) remetéje, a szerelmi gyötrelmekkel vívódó Magnus, karthausi kolostorban rejtőzik el. De ezt a motívumot Sand romantikus merészséggel szövi tovább. (135. l.) Még Sainte-Beuve *Voluptéjébe* is bevillan a karthausi-indíték. A szemináriumba lépő Amaury azt mondja, hogy a papnevelőben megtalálta «minden, karthausi kolostorra irányuló vágyát». (336. l.)

Alexandre Dumas a szertelen romantikus költés eszközeivel ragadja meg a karthausi-tárgyat.² Dumas úgy látja, hogy a grande-chartreuseieket olyan búskomorság hatja át, amilyent máshol nem tapasztalhatunk... Meglátogatja a temetőt is, itt egy sírját ásó karthausit talál. Fiatal férfi volt, de a sanyarú élet szárazzá s halovánnyá tette. Az írónak elmondja szerelme történetét és szörnyű csalódását. Tárgyi kapcsolatban nem áll ezzel az elbeszéléssel *A Karthausi*, de abban a lényeges mozzanatban egyezik vele, hogy a Grande-Chartreuse nála is az élet hajótöröttjeinek menedéke, s mind a francia, mind a magyar írónál az adott szerzetesi helyzetből visszamenően térünk a szerelmi történetre.

Eötvös regényébe azonban a karthausi-indíték kiváltképp Krudenerné *Valérie-jének* sugalmazására került. Krudenerné

¹ Gustave Reynier: *La roman sentimental avant l'Astreé*, 1908, 354. l.

² *Oeuvres d'Alexandre Dumas*, tome premier, Bruxelles, 1838: *Impressions de voyage*, 251—258. l.

Laurent-Pierre Bérenger oratorianus szerzeteshez írott levelében (1805. június 10-én) melegen, lendületesen szól a franciaországi tájakról, Vaucluse-ről és Marseille kikötőjéről: «Szemben vele Le Sapé és komor fenyői Bruno gyermekeinek vallási tartózkodási helyét mutatták; újra megnéztem a Chartreuse-t, ez sugalmazta nekem azt a regényt, melyet én Önnek kijavítva küldök el a Balti-tenger partjáról.» (Ch. Eynard: *Vie de Madame de Krudener*, I. k. 143. l.) *Valérie*-ről ezt írja benne: «Ebbe a munkába, melyet a Genfi-tó és a Grande Chartreuse mélabús szépségei sugalmaztak, Genfben kezdtem.» (U. i. 144—145. l.) Levelében arra is utal, hogy ami jó van a *Valérie*ben, az a vallási érzés körébe vág, s az Ég juttatta neki. (U. i. I. k. 145. l.)

Érdekes, hogy Eötvös is így nyilatkozik. 1836-ban, külföldi tanulmányútján, a Grande-Chartreuse-t is felkeresi, olvassa Szent Bruno műveit, jelen van a karthausiak miséin s figyeli a szerzeteseket is.

Molnár Aladár nyomán szokás arra utalni, hogy a *Karthausi* tárgyat ez a Grande Chartreuse-ben tett látogatás szolgáltatta. (*Pesti Napló*, 1871. 295. sz.) Már Ferenczi Zoltán sem tartja elégnek ezt a magyarázatot. (Id. m. 36. l.) Valóban nagyon jelentős az irodalmi hatás is, kiváltképen Krudenerné *Valérie*jének sugalmazása.

Krudenerné Gustave-ja a B. kolostorból hosszú levelet ír barátjának, Ernestnek: «Itt akartam megkísérelni, hogy kipihenjem magamat, egy rideg nemzedék mellett, honnét ennek a világnak szenvedélyeit és örült izgalmaikat száműzték.» A karthausi kolostor közelében lakik. Nyugodtabb, mióta elhatározta, hogy mindent távol tart magától, mi «esztelen szerelmé»-re vonatkozik; meg akarja menteni «annyira izgalmas létének utolsó napjait». Önmaga előtt is kicsinynek látszik ezen a helyen, melyet a legfenségesebb erényeknek szenteltek. A szerelmi gondolat bűnnek tűnik fel előtte ott, hol a lélek csak a legridegebb kötelességek szeretetét engedi meg magának. Elolvassa Jeromos, karthausi szerzetes történetét: ez eldobta magától a világi életet, itt halt meg égi derűben. Mennyire jellemző Gustave-nak ez a nyilatkozata:

«Régóta kívántam látni a karthausi kolostort, Szent Brunónak ezt a szigorú gondolatát, melyet a hallgatóra bízott, s mely mélységes titokként rejtőzik ezeken a magaslatokon. Itt olyan emberek élnek, kiket túlszigázott kedélyűeknek tartanak, de akik mindég jót tesznek más emberekkel, kik egy műveletlen területet megváltoztattak, iparral, hasznos műhelyekkel töltötték meg a csendet. Mily fenséges és megható eszme a 300 karthausi: a legszentebb életet élik, betöltik ezeket a tágas kolostorokat; mélabús tekintetüket csak azért emelik fel, hogy megáldják azokat, kikkel találkoznak, minden mozdulatukban a legmélyebb nyugalmat festve. Arcukkal, hangjukkal azt fejezik ki, hogy az izgalom nem bántja őket, hogy csak Istenért élnek, kit a világban elfeledtek, kit ők imádnak magányukban. Óh! mennyire megindul a lélek!»

Úgy látja, hogy a lélek, a vallás hangja ide menekült, leszáll a hegyi patakokba, megremeg a csúcsokon, megszólal a szikla magasán. Mintha Szent Brunót látná itt az ember, amint «kápolnáját» alapítja és szigorú rendszabályokon elmélkedik. Elbűvölten mondja róla, hogy jól ismerte a gyönyörökbe belefáradt emberi szívet: azokat a nagy és mély megindulásokat keresi, melyek Isten kebléből áradnak ki, s az embert az örökkévalóság gondolatára eszméltetik. Alig tudja leírni megihatottságát. Mély áhitat és alázat fogja el. Leborul Isten előtt: ő teremtette ezeket «a lángoló és gyöngéd lelkeket», rájuk bízta azokat a titkokat, melyeket a könnyelmű emberek nem ismernek. Hány veszett el a pusztaságban, hány sóhajt küldtek messzire, hol a végtelenség lakik! Meghatva szemléli a kereszték tövén összecsukódó, fonnyadt kezeket. Mintha látta volna, hogy itt könnyek folytak, ezeket néha a komor északi szél szárította fel:

«Itt vallási visszhang mormolta a keresztény fájdalmait és reményeit; amott, egy kopár sziklán, vonagló lelki gyötrődéssel vívódott valaki; ez kínjaitól nem tudott szabadulni, marcangoló keble megtört a kövön: a hideg sziklának valamely gonosztetről beszélt.»

Gustave mély lelki élményre talált itt, sokat gondolkodott a látottakról. Járt a sűrű sötétség borította karthausi temetőben is. Elhaladt a kápolna mellett. A holttesteket tették le ide, mielőtt eltemették őket. Úgy tűnik fel neki, mintha a karthausiak mélabús énekét hallotta volna. Végre felvirradt. Fáradt madár csap le a temetőre, «a gyönyör énekese» leül egy sirra. «Talán ez a kő is oly szívet takar, melyet megéppázhattott a szenvedély vihara.» Majd arról elmélkedik, hogy nincs zuga a földnek, hová utat ne találna a szerelem gyászos szenvedélye, itt is gyötri áldozatait, a testi sanyargatás közepe is előre törtet. Egyszer nyögést hall. Egy karthausira talál, ez fejét a földön görgeti. Hosszú hallgatása megrémíti... Hozzá megy, felemeli. Végre megismerteti magát. Elmondja élete történetét. Arra inti Gustave-ot, menjen messzire, ne legyen karthausi.¹ Ez csakugyan Pietra-Malába költözik.

¹ II. kötet, 74—98 l. (*De la Chatreuse de B.*, le...) Érdekes, hogy a Félix-szel történtek Eötövöst is egy epizód beszövése s sugalmazza. Arthur elpanaszolja Gusztávnak, hogy Laurát lángoló szerelemmel szerette, de lesújtó vége lett. «Én rajongtam érte, imádtam, ő számítva viselkedett. Pénzem fogytán nevetve elküldött engemet házából Laura... Bánatom orcámat pírítja.» (II. k. 94 l.) Krudenerné *Valérie*-jében is a szerelmi borújában megzavarodott Félix barát kiönti bánatát, szívére mutat, mert ott ölték meg: «Nem merek beszélni Lauráról. (Remegett). Álmaimban nem halt meg, de mikor ébren vagyok, halott.» Imádott Laurájától szülei szakították el. A szegény leány hamarosan sírba hervadt. A szerelmében eleszelősödött barát éjjel kijár a karthausi temetőbe. Így találkozott össze Gustave-val is. (II. k. 89—94 l.) Mindkettőt Laurának hívják, mind a két férfi Gusztávnak panaszolja el bánatát, s Laurájuk úgy él, ha ezúttal csupán emlékkben, amint megérdemlik. Azért más Félix Laurája, mint az Arthuré.

Eötvös lelkét eleven erővel ragadta meg Krudenerné *Valérie*-jének karthausi-mozzanata. Lényegében arról van szó, hogy megkapóan, meleg költészettel kidolgozott fejezetben a híres regény összefűzi a szerelem s a karthausi-élet motívumait.

Eötvösnél alapvető jelentőségűvé válik a karthausi-indíték. Mindjárt a regény megindulásakor olvassuk, hogy komor októberi napon Gusztáv a Grande Chartreuse felé halad. A hegyekről hideg szél süvölt. Arról elmélkedik, hogy a sötét fenyvesekben a véghetetlen elhagyatottság képe emelkedik a vándor előtt, de kétszeresen sivár pusztaságú azoknak, «kik az élet csalódásait éldelevé és elvesztve» itt kerestek tanyát fájo szívüknek. Azon töpreng, mennyit kellett szenvednie annak, ki ilyen bús síri magányt keresett magának. Gusztáv élete hosszú bánatos éjszaka volt. Egyszer ajtaján keresztül ének hangja nyomul szobájába. A karthausiak éjtszakai ájtatosságra gyűltek össze; a *De profundis* ájtatos hangjai járták át a kolostort. Gusztáv kezében tör van, szívébe akarta döfni, de egyszerre meginog: a szent ének lelkébe hatolt. Földre borul, imádkozik: «Istenem, vedd el tőlem e keserű poharat. Másnap magamon kívül találtak szobámban.» Borzongva áll a mélység előtt. Érzy, minden eltűnik a világon, «csak a szerelem nyoma nem veszhet el»; az emberi lét nem homályosulhat el, míg «látkörünket egy szeretett lény emléke sugározza be». «Szívében boldogító sejdítés» támad, hogy az ő ajka is énekre zendül majd a karthausiak karában. A Bettyvel elkövetett rút cselekedete miatt érzett lelki kín, a világtól való elidegenedés s «azon vallásosság, mely minden szerencsétlennél legalább mint vád szólal meg», vezették a karthausiak közé.

Eötvös Gusztávja mellett is van egy másik karthausi. Arcára «mint pergament ivre» az egész mult rávéste a maga történetét.

Gusztáv úgy érzy, hogy «vészhányt» szíve a karthausi kolostorban lecsillapodik a «nagy béke» hatására. (I. k. 2., 143., 144., 179., II. k. 212. és 252. l.)

A karthausiakról való elmélkedés, az irántuk való mély tisztelet, ön maga szenvedésének eltörpülése azok ünnepi ridegségű önkínzása előtt, a körükben való enyhületkeresés a szerelmi vihar után: a két regény közös mozzanatai. De felütlő egy eltérésük is. Krudenerné Gustave-ja, kivált Félix barát hatására, a karthausiak köréből Pietra-Malába távozik, míg az Eötvöse a kolostorban marad. Krudenerné Gustave-ját a lelki gyötrődések s tüdőkórja teljesen elgyengítik. Ágynak dől. Meglátogatja egy Franciaországból száműzött pap. Mikor vigasztalja Gustave-ot, ez azt mondja neki: erősen hiszi, hogy nagyobb boldogság is van, mint amilyent a föld adhat. Bolognából orvos érkezik: megdöbbenve látja, hogy Gustave közel van a véghez. Ez ájtatos imába merül, lelkét béke szállja meg.

Arra kéri Erichet és a grófot, tolják ágyát az ablak felé, s fejét helyezték el úgy, hogy tekintete Lombardia felé essék. Gustave elbűvölten nézi «a nagyszerű látványt»; a hajnalpír láttán arcára «a legégibb kifejezés» száll. Majd Gellért énekét hallgatja a feltámadásról. Elnehezedik, szemét örök álomra hűnyja. (II. k. 195. és k. 1.)

Eötvös Gusztávjának erejét felemésztí Betty temetése. Rohamosan gyengül. Nemcsak lelke tört meg, teste is beteg. Justus orvos látja: csak pár napja van. Ablakát kinyitja, tekintetét még egyszer körüljártatja azokon a helyeken, hol annyi nehéz napot töltött. A nap nyugovóra száll, felhők tornyosulnak. Vihar tör ki. Töpreng, mivé lesz néhány óra múlva. De az örök nyugalom gondolatára megbékél: vigasztalja az a tudat is, hogy szeretteit viszontlátja majd az égben. Az orvos, egy karthausi és Armand vannak mellette. A generalis a vallás vigaszában részesíti. Utolsó szavait Armandhoz intézi: «Világosság ömlik el szemem előtt!» Visszarogy, kiszenved. (II. k. 265—273 l.)

Mindkettő mellett barátja virraszt: ott a gróf, itt Armand. Az orvos szerepe, a tájtól való végső búcsú, a lelki béke, az égi áhítat: közös mozzanatok, de közös még az is, hogy az elmúlással való tusa kezdetét a két Gusztáv maga írja meg, s ami természetes, az utolsó órákról a halál tanúja: ott a gróf, itt Justus számol be.

A haldoklásban és a halálban a kissé parádés *grande scène*-re való törekvés legott szembetűnik *Valérie*-ben. Nem csodáljuk, hogy mintáját Eötvös részleteiben is követi. De egy lényeges jelenségben élesen eltér Krudenerné regényétől: az eszmei tartalomban, az önösség megtagadásának s a szeretet gyakorlásának mozzanatában.

ELEK OSZKÁR.